MULTIDISCIPLINARY JOURNAL: FUNDAMENTAL RESEARCH SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 02. ISSUE 09. SEPTEMBER 2026.
ResearchBib Impact Faktor: 13.943 ISSN: 3060-513X

QUYI AMUDARYO MINTAQASI TOPONIMLARINING TABIIY-GEOGRAFIK XUSUSIYATLARI VA HUDUDIY TARQALISH QONUNIYATLARI

Qurbaniyozov Temur Maxmudovich

Annotatsiya

Maqolada Quyi Amudaryo mintaqasi (Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati) toponimlarining tabiiy-geografik asoslari, ularning landshaft tuzilishi bilan aloqadorligi hamda hududiy tarqalish qonuniyatlari tahlil qilingan. Joy nomlari gidronim, oronim, fitotoponim, zootoponim, etnotoponim va sotsiotoponim guruhlariga ajratilib, ularning Amudaryo deltasi, qadimgi sug‘orish vohalari, Qizilqum cho‘li, Ustyurt platosi hamda Orol dengizining qurigan tubi landshaftlari bo‘yicha tarqalishi ko‘rsatib berilgan. Mintaqadagi 27 ta ma’muriy tuman nomining semantik tahlili ularning 48,1 foizi tabiiy-geografik asosga ega ekanligini, gidrografik asosli nomlar esa yetakchi o‘rinda turishini ko‘rsatdi. Natijalar mintaqaviy toponimik lug‘at tuzish, geografik nomlarni me’yorlashtirish va o‘lkashunoslik ta’limida qo‘llanilishi mumkin.

Аннотация. В статье рассматриваются природно-географические основы топонимов Нижнеамударьинского региона (Республика Каракалпакстан и Хорезмская область), их связь с ландшафтной структурой и закономерности территориального распространения. Топонимы сгруппированы на гидронимы, оронимы, фитотопонимы, зоотопонимы, этнотопонимы и социотопонимы; показано их распределение по ландшафтам дельты Амударьи, древних оазисов, пустыни Кызылкум, плато Устюрт и осушенного дна Аральского моря. Семантический анализ названий 27 административных районов показал, что 48,1% из них имеют природно-географическую основу.

Abstract. The article analyses the physical-geographical basis of place names in the Lower Amudarya region (the Republic of Karakalpakstan and Khorezm province), their link with landscape structure and the regularities of their spatial distribution.

Toponyms are grouped into hydronyms, oronyms, phytotoponyms, zootoponyms, ethnotoponyms and sociotoponyms, and their distribution across the Amudarya delta, ancient irrigated oases, the Kyzylkum desert, the Ustyurt plateau and the dried Aral seabed is shown. A semantic analysis of the names of 27 administrative districts showed that 48.1% of them have a physical-geographical basis.

Kalit so‘zlar: Quyi Amudaryo, toponim, toponimika, gidronim, oronim, fitotoponim, zootoponim, geografik termin, landshaft, Amudaryo deltasi, Orolbo‘yi, hududiy tarqalish.

Ключевые слова: Нижняя Амударья, топоним, гидроним, ороним, географический термин, ландшафт, дельта Амударьи, Приаралье.

Keywords: Lower Amudarya, toponym, hydronym, oronym, geographical term, landscape, Amudarya delta, Aral Sea region, spatial distribution.

Kirish

Geografik nomlar hududning tabiati, xo‘jalik faoliyati va tarixini o‘zida saqlovchi o‘ziga xos axborot manbai hisoblanadi. Har bir toponim ma’lum bir davrda joyning eng ko‘zga tashlanadigan belgisini – relyef shaklini, suv obyektini, o‘simlik yoki hayvonot dunyosini, tuproq va gruntning rangini – qayd etadi. Shu sababli toponimlarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki geografiya fani uchun ham muhim ahamiyatga ega: joy nomlari orqali o‘tmishdagi landshaft holatini tiklash, tabiiy jarayonlarning yo‘nalishini aniqlash va hududni tabiiy-geografik rayonlashtirishda qo‘shimcha mezonlardan foydalanish mumkin.

Quyi Amudaryo mintaqasi Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyati hududlarini qamrab olib, umumiy maydoni 172 ming km² dan ortiqni tashkil etadi. Mintaqa tabiiy sharoitining o‘ziga xosligi – keng allyuvial delta tekisligi, qadimgi va hozirgi daryo o‘zanlari, ko‘l tizimlari, cho‘l massivlari, Ustyurt platosining tik jarliklari (chinklar) hamda Orol dengizining qurigan tubida shakllanayotgan yangi qumli-sho‘rxok cho‘l – joy nomlarida yaqqol aks etgan. Amudaryo o‘zanining tarixiy ko‘chishlari, Sariqamish va Oqchadaryo yo‘nalishidagi qadimgi deltalarning

shakllanishi, ming yillik sug‘orma dehqonchilik madaniyati mintaqa toponimiyasining ko‘p qatlamli bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Orol dengizining qurishi mintaqa landshaftlarini tubdan o‘zgartirdi. 1960-yillarda qariyb 67–68 ming km² maydonni egallagan dengiz [12] hozirgi kunda bir necha alohida suv havzalariga bo‘linib ketgan, uning sobiq tubida esa yangi «Orolqum» cho‘li vujudga kelgan. Natijada ilgari dengiz qirg‘og‘ida joylashgan Mo‘ynoq kabi aholi punktlarining nomi bilan ularning hozirgi tabiiy sharoiti o‘rtasida nomuvofiqlik paydo bo‘ldi, bir qator ko‘l, qo‘ltiq va orol nomlari esa amalda tarixiy toponimlarga aylandi. Bu holat toponimlarni landshaft o‘zgarishlarining indikatori sifatida o‘rganish dolzarbligini oshiradi.

O‘zbekiston toponimikasi rivojiga H. Hasanov, S. Qorayev, T. Nafasov, Z. Do‘simov va boshqa olimlar katta hissa qo‘shgan [1–5], Qoraqalpog‘iston toponimlari esa Q. Abdimuratov, G. Abishov, G. Mambetova kabi tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan [13–15]. Umumiy nazariy masalalar E.M. Murzayev, V.A. Nikonov va A.V. Superanskaya asarlarida ishlab chiqilgan [6–9]. Biroq Quyi Amudaryo toponimlarini yagona mintaqa doirasida, ularning landshaft tuzilishi bilan bog‘liqligi va hududiy tarqalish qonuniyatlari nuqtayi nazaridan kompleks tahlil qilish masalasi yetarlicha yoritilmagan. 2011-yilda qabul qilingan «Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida»gi Qonun [10] ham geografik nomlarni ilmiy asosda me’yorlashtirish zaruratini belgilab berdi.

Tadqiqotning maqsadi – Quyi Amudaryo mintaqasi toponimlarining tabiiy-geografik xususiyatlarini aniqlash va ularning landshaft tuzilmalari bo‘yicha hududiy tarqalish qonuniyatlarini ochib berishdan iborat.

Material va metodlar

Tadqiqotning asosiy materiali sifatida mintaqaning topografik xaritalari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatining ma’muriy-hududiy bo‘linishi to‘g‘risidagi rasmiy ma’lumotlar, toponimik lug‘atlar [4; 5; 14], mintaqa tabiiy geografiyasiga oid ilmiy adabiyotlar [11; 12] hamda xalq geografik terminlari lug‘ati

[7] ma'lumotlaridan foydalanildi. Tahlil obyekti sifatida mintaqaning yirik tabiiy obyektlari (daryo, o'zan, ko'l, cho'l, plato, tog', sho'rxok) nomlari va Qoraqalpog'iston Respublikasining 16 ta hamda Xorazm viloyatining 11 ta, jami 27 ta ma'muriy tumani nomi tanlab olindi. Tuman nomlari tanlanganining sababi – ular rasmiy, barqaror va hududni to'liq qamrab oluvchi toponimlar majmuasini tashkil etadi.

Tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

1. **Toponimik-semantik tahlil** – har bir nomning negizidagi so'z ma'nosi va uning qaysi tabiiy yoki ijtimoiy belgini aks ettirishi aniqlandi. Nomlar gidrografik, relyef-landshaft, fito- va zootoponimik, etnonimik, antroponimik hamda tarixiy-madaniy (inshoot va qal'a nomlari) guruhlarga ajratildi; etimologiyasi bahsli nomlar alohida «aniqlanmagan» guruhiga kiritildi.
2. **Geografik terminlar (formantlar) tahlili** – nomlar tarkibidagi *daryo, o'zak, ko'l, atov, tosh, qum, qal'a, ko'pir, ariq* kabi xalq geografik terminlarining tarqalishi landshaft turlari bilan solishtirildi.
3. **Kartografik usul** – toponimlarning landshaft rayonlari (delta, qadimgi voha, cho'l, plato, Orolning qurigan tubi) bo'yicha joylashuvi xaritalar asosida aniqlandi.
4. **Qiyosiy-tarixiy usul** – nomlarning hozirgi va tarixiy shakllari hamda ular ifodalagan tabiiy sharoitning o'zgarishi solishtirildi.
5. **Statistik usul** – semantik guruhlarning ulushi foizlarda hisoblandi.

Tasniflashda E.M. Murzayev va S. Qorayevning toponimlarni geografik asosiga ko'ra guruhlash tamoyillariga tayanildi [3; 6]. Bir nom tarkibida ikki xil asos mavjud bo'lgan hollarda (masalan, *Qanliko'l* – etnonim va gidrografik termin) nom geografik obyekt turini bildiruvchi asosiy termin bo'yicha tasniflandi.

Natijalar va muhokama (Results and discussion)

Tahlil Quyi Amudaryo toponimiyasining tabiiy-geografik asosi uning landshaft tuzilishi bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi: har bir landshaft rayonida o'ziga xos geografik terminlar va nom yasash modellari ustunlik qiladi. Mintaqa doirasida beshta

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL: FUNDAMENTAL RESEARCH SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 02. ISSUE 09. SEPTEMBER 2026.
ResearchBib Impact Faktor: 13.943 ISSN: 3060-513X

yirik landshaft rayoni ajratildi va ularning har biri uchun xos toponimik belgilar aniqlandi (1-jadval).

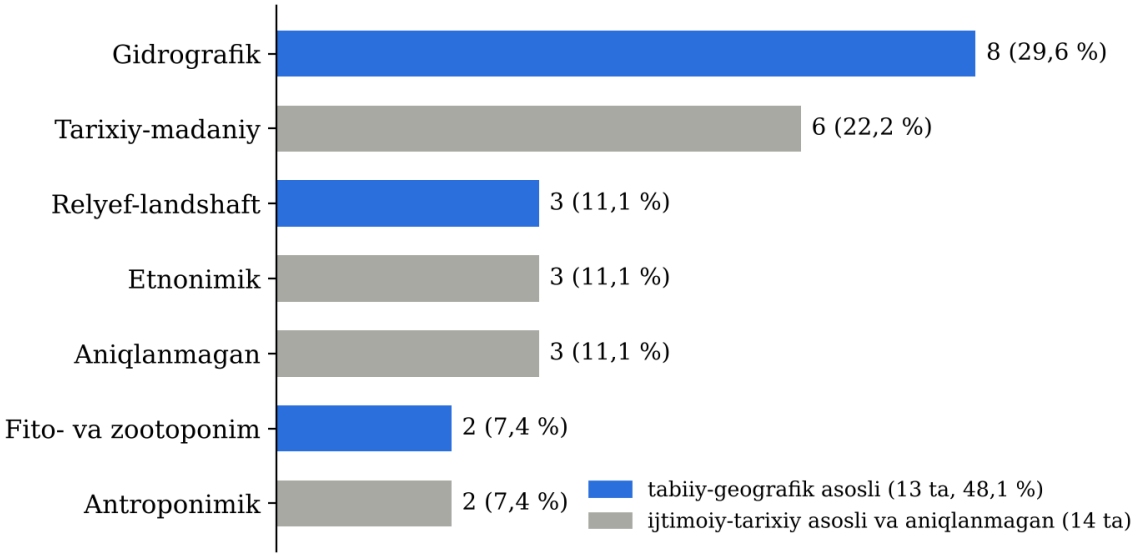
1-jadval. Quyi Amudaryo landshaft rayonlari va ularga xos toponimik belgilar

Landshaft rayoni	Tabiiy sharoitining asosiy xususiyati	Yetakchi geografik terminlar	Toponim misollari
Amudaryo deltasi (zamonaviy)	Allyuvial tekislik, daryo irmoqlari va o‘zanlar, ko‘llar, to‘qaylar	daryo, o‘zak, arna, ko‘l, atov	Amudaryo, Qorao‘zak, Kegeyli, Qanliko‘l, Bo‘zatov
Qadimgi sug‘orish vohalari	Antropogen landshaft, zich kanal tarmog‘i, qadimgi qal’a xarobalari	qal’a, ariq (yop), ko‘pir, bog‘, tepa	Ellikqal’a, Tuproqqal’a, Yangiariq, Shovot, Qo‘shko‘pir, Bog‘ot, To‘rtko‘l
Qizilqum cho‘li va qoldiq tog‘lar	Qumli cho‘l, qoldiq past tog‘lar, qoyali tepaliklar	qum, tog‘ (tov), tosh, quduq	Qizilqum, Sultonuvays tog‘i, Taxiatosh
Ustyurt platosi	Baland plato, tik chinklar, sho‘rxok berk botiqlar	ust, chink, sor, botiq	Ustyurt, Assake-Audan botig‘i, Barsakelmes sho‘rxogi, Sariqamish botig‘i
Orol dengizining qurigan tubi	Yangi qumli-sho‘rxok cho‘l, qoldiq ko‘llar va qo‘ltiqlar	qum, ko‘l, qo‘ltiq, orol	Orolqum, Mo‘ynoq, Sudochye ko‘li, Jiltirbas qo‘ltig‘i, Akpetki orollari

Manba: muallif tomonidan topografik xaritalar va [4; 5; 11; 14] asosida tuzilgan.

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, delta va vohalarda suv obyektlarini bildiruvchi terminlar (*o‘zak, ko‘l, ariq*), cho‘l va platoda esa relyef hamda grunt tarkibini ifodalovchi terminlar (*qum, sor, chink, tosh*) yetakchilik qiladi. Rang bildiruvchi so‘zlar ham landshaft belgisini aks ettiradi: *Qizilqum* – qizg‘ish tusli qumlar, *Qorao‘zak* – chuqur, to‘q rangli suvli o‘zan, *Bo‘zatov* – o‘zlashtirilmagan, bo‘z tuproqli orol. Bu E.M. Murzayevning xalq geografik terminlari landshaft xususiyatini aniq qayd etishi haqidagi xulosasiga mos keladi [7].

Ma’muriy tuman nomlarining semantik tahlili quyidagi natijani berdi: 27 ta nomdan 13 tasi tabiiy-geografik asosga ega bo‘lib, ularning eng katta qismini gidrografik asosli nomlar tashkil etadi (1-diagramma).

1-diagramma. Quyi Amudaryo mintaqasi tuman nomlarining semantik guruhlar bo‘yicha taqsimoti (n = 27)

Manba: muallif hisobi; Qoraqalpog‘iston Respublikasi (16) va Xorazm viloyati (11) tumanlari nomlari.

Guruhlar tarkibi quyidagicha: gidrografik asosli nomlar – *Amudaryo, Kegeyli, Qorao‘zak, Qanliko‘l, To‘rtko‘l, Shovot, Yangiariq, Xiva* (rivoyatga ko‘ra «Xeyvaq» qudug‘i nomidan); relyef-landshaft asosli – *Bo‘zatov, Mo‘ynoq, Taxiatosh*; fito- va zootoponimlar – *Bog‘ot, Hazorasp*; etnonimik – *Qo‘ng‘irot, Nukus, Xo‘jayli*; antroponimik – *Beruniy, Chimboy*; tarixiy-madaniy (inshoot va qal’a nomlari) – *Ellikqal’a, Tuproqqal’a, Taxtako‘pir, Qo‘shko‘pir, Xonqa, Yangibozor*; etimologiyasi bahsli – *Shumanay, Gurlan, Urganch*. Qoraqalpog‘iston tumanlarida tabiiy asosli nomlar ulushi 50,0 foizni (16 tadan 8 tasi), Xorazm viloyatida esa 45,5 foizni (11 tadan 5 tasi) tashkil etadi. Xorazmda tarixiy-madaniy nomlarning nisbatan ko‘pligi vohaning ming yillik sug‘orma dehqonchilik va shaharsozlik tarixi bilan izohlanadi.

Olingan natijalar asosida Quyi Amudaryo toponimlarining hududiy tarqalishida quyidagi qonuniyatlar aniqlandi:

1. **Gidrografik determinantlik qonuniyati.** Arid iqlim sharoitida suv hayotni belgilovchi asosiy omil bo‘lgani uchun aholi punktlari va ma’muriy

birliklarning nomlari ko‘pincha daryo irmog‘i, ko‘l, kanal yoki quduq nomidan olingan. Bunday nomlar Amudaryo o‘zani va magistral kanallar bo‘ylab chiziqli tarzda joylashgan.

2. **Landshaft-zonal (markaz–periferiya) qonuniyati.** Delta va vohalardan cho‘l hamda platoga tomon aholi punktlari nomlarining zichligi keskin kamayadi, tabiiy obyektlar nomlarida esa relyef, grunt va rangni ifodalovchi terminlar ulushi ortadi.
3. **Tarixiy-antropogen qatlamlanish qonuniyati.** Qadimgi vohalarda (Xorazm, Ellikqal’a) tabiiy asosli nomlar ustiga qal’a, ko‘prik, bozor va xonaqoh nomlaridan iborat antropogen qatlam shakllangan. Bu qatlam hududning uzoq muddatli xo‘jalik o‘zlashtirilishini aks ettiradi.
4. **Etnik-hududiy qonuniyat.** Deltaning shimoliy qismida (*Qo‘ng‘irot, Nukus, Qanliko‘l, Xo‘jayli*) urug‘ va qabila nomlaridan yasalgan toponimlar zichroq joylashgan bo‘lib, ular yarim ko‘chmanchi chorvador va baliqchi aholining tarixiy joylashuv areallarini ko‘rsatadi.
5. **Dinamiklik qonuniyati.** Amudaryo o‘zanining ko‘chishi va Orol dengizining qurishi natijasida nom va obyekt o‘rtasidagi muvofiqlik buzilmoqda. *Mo‘ynoq* («bo‘yin» – yarimorol, bo‘g‘iz ma’nosida) nomi bir vaqtlar dengizga tutashgan yarimorolni ifodalagan bo‘lsa, bugun shahar dengiz qirg‘og‘idan 100 km dan ortiq uzoqlikda joylashgan. Orolning qurigan tubida esa *Orolqum* kabi yangi toponimlar shakllanmoqda.

Muhokama shuni ko‘rsatadiki, Quyi Amudaryo toponimlari passiv nomlar majmuasi emas, balki landshaft o‘zgarishlarini qayd etuvchi «tabiiy arxiv» vazifasini bajaradi. Masalan, hozirgi kunda quruq yoki sho‘rxokka aylangan joylardagi *ko‘l, o‘zak, atov* terminli nomlar u yerlarda ilgari suv havzalari va orollar bo‘lganidan dalolat beradi. Shu sababli toponimik ma’lumotlarni paleogeografik rekonstruksiya va ekologik monitoring ishlarida qo‘shimcha manba sifatida qo‘llash maqsadga muvofiq.

Xulosa (Conclusion)

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

1. Quyi Amudaryo mintaqasi toponimiyasi landshaft tuzilishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, delta, qadimgi voha, cho‘l, plato va Orolning qurigan tubi rayonlarining har biri o‘ziga xos geografik terminlar majmuasiga ega.
2. Ma’muriy tuman nomlarining 48,1 foizi tabiiy-geografik asosga ega, ular orasida gidrografik asosli nomlar (29,6 %) yetakchilik qiladi. Bu arid mintaqada suv omilining hal qiluvchi ahamiyatini tasdiqlaydi.
3. Toponimlarning hududiy tarqalishida gidrografik determinantlik, landshaft-zonal, tarixiy-antropogen qatlamlanish, etnik-hududiy va dinamiklik qonuniyatlari amal qiladi.
4. Orol dengizining qurishi va Amudaryo o‘zanining o‘zgarishi ko‘plab nomlarning tabiiy mazmuni bilan obyektning hozirgi holati o‘rtasida nomuvofiqlik keltirib chiqargan. Bu toponimlarni landshaft o‘zgarishlarining indikatori sifatida o‘rganish istiqbolli ekanini ko‘rsatadi.

Olingan natijalardan Quyi Amudaryo mintaqasining toponimik lug‘ati va atlasini yaratishda, geografik nomlarni me’yorlashtirish bo‘yicha komissiyalar faoliyatida hamda maktab va oliy ta’limdagi o‘lkashunoslik mashg‘ulotlarida foydalanish mumkin. Keyingi tadqiqotlarda kichik toponimlar (mikrotoponimlar) – qishloq, ariq, ko‘l va qumlik nomlarini qamrab olgan holda tahlilni kengaytirish va GAT asosida toponimik ma’lumotlar bazasini shakllantirish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar (References)

1. Hasanov H. O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – Toshkent: Fan, 1965.
2. Qorayev S. Geografik nomlar ma’nosini bilasizmi? – Toshkent: O‘zbekiston, 1978.
3. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006.

4. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988.
5. Do‘simov Z. Xorazm toponimlari. – Toshkent: Fan, 1985.
6. Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. – Москва: Мысль, 1974.
7. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. – Москва: Мысль, 1984.
8. Никонов В.А. Введение в топонимику. – Москва: Наука, 1965.
9. Суперанская А.В. Что такое топонимика? – Москва: Наука, 1985.
10. O‘zbekiston Respublikasining «Geografik obyektlarning nomlari to‘g‘risida»gi Qonuni (O‘RQ-303). – https://lex.uz/acts/-1881472
11. Baratov P. O‘zbekiston tabiiy geografiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.
12. Micklin P. The Aral Sea disaster // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. – 2007. – Vol. 35. – P. 47–72.
13. Әбдимуратов Қ. Неге усылай аталған? – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.
14. Пахратдинов Қ., Абишов Г. Қарақалпақстан топонимлери сөзлиги. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021.
15. Мамбетова Г.Ж. Грамматический строй гидронимов северных районов Каракалпакстана // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2018. – Т. 9, № 3. – С. 696–711. – DOI: 10.22363/2313-2299-2018-9-3-696-711